

Damian Karol Markowski

Ośrodek Badań nad Totalitaryzmami
Instytutu Solidarności i Męstwa im. Witolda Pileckiego
Instytut Strat Wojennych im. Jana Karskiego
ORCID: 0000-0001-9391-8520

Finis Poloniae w Galicji Wschodniej i na Wołyniu

Profesor Grzegorz Hryciuk jest polskim historykiem od lat związanym z Instytutem Historii Uniwersytetu Wrocławskiego. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się na dziejach ludności polskiej na ziemiach południowo-wschodnich przedwojennej Polski, zmianach demograficznych w Galicji Wschodniej i na Wołyniu, historii Polaków we Lwowie i polskiego podziemia niepodległościowego podczas drugiej okupacji sowieckiej. Wśród jego prac znajdują się pozycje stanowiące kanon literatury naukowej¹. Za swoją działalność naukową otrzymał między innymi Nagrodę Historyczną „Polityki” oraz Nagrodę „Przeglądu Wschodniego” Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego. Należy on do wąskiego grona znawców dziejów dawnych ziem południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w latach trzydziestych i czterdziestych minionego stulecia.

¹ Z bogatej twórczości Autora wymienić należy przede wszystkim: G. Hryciuk, *„Ciężkie dni Lwowa”. Akcja masowych aresztowań we Lwowie w styczniu 1945 r.*, [w:] *Studia z historii najnowszej*, red. K. Ruchniewicz, B. Szaynok, J. Tyszkiewicz, Wrocław 1999; idem, *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne*, Książka i Wiedza, Warszawa 2000; idem, *Polityka władz radzieckich w sprawie wysiedlenia ludności polskiej ze Lwowa 1944–1946*, [w:] *Kresowianie na Górnym Śląsku*, red. B. Tracz, IPN, Katowice–Wrocław 2012; idem, *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2005.

Przesunąć Polskę

W wyniku postanowień Wielkiej Trójki, czyli Josifa Stalina, Winstona Churchilla oraz Franklina Delano Roosevelta, powziętych w Teheranie, potwierdzonych następnie podczas konferencji w Jałcie i Poczdamie, Rzeczpospolita Polska trwale utraciła swoje przedwojenne ziemie wschodnie: Wileńszczyznę, Grodzieńszczyznę, Nowogródzkie, Polesie, zachodni Wołyń, Podole, Podkarpacie Wschodnie i większość Ziemi Lwowskiej. Na byłych ziemiach południowo-wschodnich państwa polskiego sowieccy okupanci brutalnie zaprowadzali swoje porządki zarówno pod względem politycznym, jak i społeczno-gospodarczym². W połączeniu z i tak trudnym okresem pierwszych miesięcy po zakończeniu działań wojennych na tamtych terenach, powstałe w ten sposób uwarunkowania były dla ludności polskiej bardzo ciężkie³.

Najnowsza książka Grzegorza Hryciuka stanowi pewnego rodzaju ukoronowanie jego niemałego dorobku i działalności na rzecz odtwarzania dziejów ludności polskiej na terenie ówczesnych województw: lwowskiego, tarnopolskiego, stanisławowskiego i wołyńskiego. Jej temat to repatriacja czy raczej ekspatriacja Polaków (oraz nielicznych Żydów) i osób innej narodowości w latach 1944–1946, podczas wielkiej operacji „transferu ludności” między komunistyczną Polską a Ukraińską Socjalistyczną Republiką Sowiecką. Jak słusznie zauważył Autor, zagadnienie to nie doczekało się dotąd rzetelnego, źródłowego i całościowego ujęcia. Recenzowana książka jest zatem pierwszą próbą wypełnienia tej poważnej luki w rodzimej historiografii w odniesieniu do tematu zagadnienia przesiedleń z ziem południowo-wschodnich przedwojennej Polski.

Istniejące do tej pory monografie pozostawiały pod względem pełnego wykorzystania dostępnych źródeł sporo do życzenia. Wnosiły co prawda pewien wkład w wiedzę o przesiedleniach Polaków z dawnych Ziem Wschodnich, ale w stopniu, w jakim pozwalały czasu, w których zostały napisane, bądź też ograniczone zostały zaled-

² Więcej w: A.R. Kaczyński, *Sowietyzacja Wołynia 1944–1956*, IPN, Warszawa 2022; D.K. Markowski, *Anatomia strachu. Sowietyzacja obwodu lwowskiego 1944–1953. Studium przemian polityczno-gospodarczych*, IPN, Warszawa 2018.

³ T.C. Amar, *Okupacyjna codzienność we Lwowie (Lwiv, Lemberg, Lwow) w czasie II wojny światowej: przemoc i jej spowszednienie*, [w:] *Przemoc i dzień powszedni w okupowanej Polsce*, red. T. Chinciński, Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, Gdańsk 2011, T.C. Amar, *The Paradox of Ukrainian L'viv. A Borderland City between Stalinists, Nazis and Nationalists*, New York 2015.

wie do wybranych wątków tego szerokiego tematu⁴. Tym większa zatem jest wartość poznawcza recenzowanej książki. Należy jednak wyrazić zdziwienie, że na pracę tak ważną polska historiografia zmuszona była czekać tak długo.

Baza źródłowa i struktura

Główną bazą źródłową dla omawianej pracy były zbiory Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Grzegorz Hryciuk pracował w większości na dokumentach zgromadzonych w zespołach Głównego Pełnomocnika ds. Ewakuacji Ludności Polskiej oraz Rejonowych Pełnomocników ds. Ewakuacji Ludności Polskiej, ale i w zespołach: Armia Krajowa, Delegatura Rządu RP na Kraj, mikrofilmy aleksandryjskie, Związek Patriotów Polskich oraz Generalny Pełnomocnik Rządu RP ds. repatriacji w Warszawie. Kwerendę przeprowadził także w Centralnym Archiwum Państwowym Wyższych Organów Władzy Ukrainy w Kijowie, w kijowskim Centralnym Archiwum Państwowym Organizacji Społecznych Ukrainy, Wydzielonym Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy oraz w archiwach regionalnych, między innymi w Państwowym Archiwum Obwodu Lwowskiego we Lwowie, a także w archiwach obwodowych w Tarnopolu, Iwano-Frankiwsku (dawnym Stanisławowie), jak również w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie. Naturalnym uzupełnieniem tej pracy były kwerendy w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu. Przeprowadzenie przez Autora badań we wspomnianych placówkach pozwala na stwierdzenie, że zasadnicza baza źródłowa została przez Grzegorza Hryciuka wykorzystana.

Autor nie posiłkował się natomiast szerzej dokumentami znajdującymi się w Państwowym Archiwum Obwodu Tarnopolskiego w Tarnopolu. W zespole R-3445 (z którego zasobów zresztą w ograniczonym stopniu korzystał), zgromadzono dokumenty Okręgu AK-NIE Tarnopol zawierające wartościowe materiały (rozkazy, raporty, sprawozdania, materiały propagandowe) polskiego podziemia niepodległościowego działającego podczas drugiej okupacji sowieckiej. Dokumenty te dotyczą w dużej mierze drugiej połowy 1944 roku i okolic Czortkowa, Buczacza oraz Monasterzysk, a zatem regionów zamieszkałych w znacznym stopniu przez ludność polską. Sprawoz-

⁴ Zob. np. J. Czerniakiewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948*, PWN, Warszawa 1987.

dania okresowe sporządzane przez oficerów podziemia doskonale oddają huśtawkę nastrojów tej ludności i jej rozterki wobec wezwań polskiej konspiracji do pozostania na ojcowiznie, w obliczu pogarszającej się sytuacji w terenie⁵.

Struktura książki ma charakter chronologiczno-problemowy, przy czym została skonstruowana w należyty sposób, a poszczególne wątki płynnie łączą się ze sobą w spójną całość. Nie bez znaczenia dla utrzymania ciągłej, interesującej narracji było podzielenie treści na wstęp i aż dziewiętnaście rozdziałów: 1. *Polacy w Galicji Wschodniej i na Wołyniu przed II wojną światową*; 2. *Polacy w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1939–1941*; 3. *Polacy i Żydzi w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1941–1944*; 4. *Ukraińsko-polski konflikt etniczny na Kresach Południowo-Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach II wojny światowej i po jej zakończeniu*; 5. *Polityka radziecka w latach 1944–1946*; 6. *Granica polsko-radziecka*; 7. *Umowa o przesiedleniu*; 8. *Polski aparat ewakuacyjny na terenie Galicji Wschodniej i Wołynia*; 9. *Aparat ukraiński*; 10. *Ewidencja i rejestracja ludności polskiej i żydowskiej*; 11. *Wydawanie kart ewakuacyjnych i opis mienia*; 12. *Ewakuacja do marca 1945 roku*; 13. *Ewakuacja od marca 1945 do jesieni 1945 roku*; 14. *Wyjazdy w 1946 roku*; 15. *Wyjazd księży, kwestia sierocińców i zmagania o dobra kultury*; 16. *Polskie podziemie niepodległościowe w obliczu przesiedlenia ludności polskiej z Kresów Południowo-Wschodnich na zachód*; 17. *Podróż przez Polskę*; 18. *Bilans „ewakuacji”*; 19. *Na nowych ziemiach, w nowej Polsce*.

Jak zatem widać, książka stanowi kompletną podróż przez historię wielkiego exodusu rzeszy ludności polskiej, zmuszonej przy pomocy różnego rodzaju form nacisku pośredniego i bezpośredniego do opuszczenia swoich dotychczasowych miejsc zamieszkania. Na uznanie zasługuje również śledzenie przez Grzegorza Hryciuka losów zbiorowego bohatera książki do momentu przekroczenia granicy i dalej – aż po niełatwy proces adaptacji na ziemiach „poniemieckich”, które zrekompensować miały przesiedleńcom utracone domy i mieszkania na wschodzie. Autor słusznie poruszył niezmiernie ważny psychologicznie i społecznie temat, jakim była przez dzieściolecia zbiorowa trauma u ofiar przesiedlenia z za Bugu i Sanu.

⁵ Zob. np. DATO: F. R-3445; Op. 1; Spr. 36, k. 1–4, Dodatek do raportu Obwodu AK-NIE „Psków” za czas od 1 do 15 grudnia 1944 r., [b.m.], 14.12.1944 r., ibidem, Op. 1; Spr. 16, k. 4–6, Raport nr 6 „Światowid IV”, m.p., 20.01.1945 r. i inne.

Dobrze stało się, iż książkę wzbogacono o 12 tabel zawierających głównie dane liczbowe na temat procesu przesiedleńczego, jak również dziewięć map, bez których mniej obeznany z geografiami tamtych terenów czytelnik mógłby czuć się obco wśród wielu nazw miast, miasteczek i wsi.

Przesiedleń obraz plastyczny czy dokumentalny?

Mimo znacznej objętości recenzowana książka będzie przystępna dla szerszego kręgu odbiorców, a to za sprawą niewątpliwego kunsztu pisarskiego Autora. Nie bez znaczenia była tu również zapewne praca zespołu redakcyjnego, tradycyjnie już w przypadku Wydawnictwa Literackiego stojąca na niezmiennym wysokim poziomie. Pod tym względem *Przesiedleńcy...* aspirują do jednego z najlepszych wydawnictw ceniowej serii historycznej Wydawnictwa.

Natomiast pewien niedosyt może budzić stosunkowo skromne sięgnięcie przez Grzegorza Hryciuka do licznych i nierzadko fascynujących źródeł wspomnieniowych, w których zawarte zostały setki i tysiące osobistych przeżyć i przemyśleń na temat wielkiego procesu „przeniesienia” Polski ze wschodu na zachód. Wspomnienia przesiedlonych kresowian – zarówno te wydane drukiem, jak i zebrane np. w Archiwum Wschodnim Ośrodka KARTA w Warszawie, dostarczają ogromnego materiału, nieraz w doskonałej literackiej formie przedstawiającego tragedię tamtej Polski, wysiedlonej z jej domów i mieszkań, zmuszonej do porzucenia swoich małych ojczyzn.

Nakreślony przez Autora obraz jest pełen interesujących, zwykle nieznanymi dotąd cytatów, ale pochodzą one głównie z dokumentów. Można zaryzykować stwierdzenie, że dopełnienie książki o kilkanaście lub kilkadziesiąt fragmentów wspomnień jeszcze wyraźniej pozwoliłoby czytelnikom uchwycić los setek tysięcy wypędzonych. Do przykładów takich zaliczyć należy wspomnienia, których autorzy bezpośrednio odwołują się do losu Polaków, *de facto* skazanych na przesiedlenie w świetle sytuacji, w jakiej znaleźli się na przełomie 1944 i 1945 roku⁶. Do pewnego stopnia brak ten jest zrównoważony

⁶ Zob. np. J. Anczarski, *Kronikarskie zapiski z lat cierpień i grozy w Małopolsce Wschodniej (1939–1946)*, oprac. J. Wołczański, Wydawnictwo bł. Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej, Lwów–Kraków 1998; J. Kanas, *Podolskie korzenie*, Norbertinum, Lublin 2002; E. Polak, *Baza „Topór” i sowieckie łagry. Wspomnienia z lat 1939–1956*, Wydawnictwo Narodowe Reduta, Świdnica 1991; *Obertyn. Opowieści o życiu miasteczka. Obertyn. Opowidi pro žyttja misteczka*.

kilkudziesięcioma fotografiami (głównie z Narodowego Archiwum Cyfrowego).

Odnoszę również wrażenie, iż zabrakło nieco podkreślenia w ogólnym tle, że Polacy nie byli jedynymi skazanymi na taki los, a nowy kształtujący się ład europejski znaczony był mniej lub bardziej przymusową wędrówką ludów⁷. Trochę szkoda, że Autor nie pokusił się również o próbę porównania przesiedleń z byłych Ziemi Południowo-Wschodnich z tymi z innych terenów kresowych. Analiza komparatystyczna przesiedlenia Polaków ze Lwowa i Wilna mogłaby przynieść, jak sądzę, ciekawe wnioski⁸.

Niektóre przywołane przez Autora dokumenty znalazły się już w opublikowanych opracowaniach. Mam tu na myśli przede wszystkim brak odwołań do książki mojego autorstwa dotyczącej sowietyzacji obwodu lwowskiego, w której jeden z rozdziałów poświęcony został przesiedleniu ludności polskiej ze Lwowa i całego obwodu⁹. Jako przykład takiego pominięcia służyć może cytat ze sprawozdania lwowskiego pełnomocnika rejonowego Tadeusza Podkmorskiego¹⁰. Podobnych przypadków jest w książce kilka.

Jak wspominałem, mimo braku większej liczby cytatów ze źródeł wspomnieniowych, książka napisana została przystępnym, literackim językiem, co znacznie wpływa na jej atrakcyjność w trakcie lektury. W tekście znajdują się jedynie pojedyncze potknięcia logiczne

ka, red. M. Jakimowicz, P. Zubowski, Ośrodek Pamięć i Przyszłość, Wrocław 2018; H. Sobolewska, *Pożegnanie z Ojczyzną*, „Głos Buczaczan” 1994, nr 4 (11), A. Wojtowicz, A. Wojtowicz, *Kronika małej ojczyzny. W Lwowskim Okręgu AK-NIE-WiN*, Zielonogórski Okręg Światowego Związku Żołnierzy AK, Zielona Góra 1992.

⁷ Więcej w: A. Applebaum, *Iron Curtain. The Crushing of Eastern Europe 1944–1956*, London 2012.

⁸ O usunięciu Polaków z Wilna zob. np. P. Bedóck, *The City Left Behind: Changes in the Ethnic Composition of Vilnius During and After World War II*, „Central European Horizons” 2021, vol. 2, is. 1, T.R. Weeks, *A Multi-ethnic City in Transition: Vilnius’s Stormy Decade, 1939–1949*, „Eurasian Geography and Economics” 2007, vol. 47, no 2; idem, *Population Politics in Vilnius 1944–47. A Case Study of Socialist-Sponsored Ethnic Cleansing*, „Post-Soviet Affairs” 2007, vol. 23, No. 1; idem, *Vilnius between Nations 1795–2000*, Illinois 2015.

⁹ D.K. Markowski, op. cit., s. 172–205.

¹⁰ AAN: zesp. 527; Spr. 4, k. 27–28, Pismo Rejonowego Pełnomocnika ds. Ewakuacji we Lwowie do Głównego Pełnomocnika Rządu Tymczasowego ds. Ewakuacji w Łucku, Lwów, 18.05.1946 r. – zob. D.K. Markowski, op. cit., s. 196, por. G. Hryciuk, *Przesiedleńcy...*, op. cit., s. 351.

w zdaniach i literówki. Po raz kolejny należy zatem podkreślić staranność pracowników Wydawnictwa Literackiego w tym zakresie.

Zamiast konkluzji

Książka Grzegorza Hryciuka z pewnością znajdzie wielu odbiorców. Jest to pozycja wartościowa, źródłowa, napisana obiektywnie i z wielką znajomością tematu. Wykazane na łamach recenzji niedociągnięcia (mające zresztą charakter drugorzędny) w istotny sposób nie wpływają ani na jej wartość merytoryczną, ani na atrakcyjność. Podkreślę raz jeszcze, iż w mojej ocenie *Przesiedleńcy...* to najlepsza jak dotąd książka dotycząca ekspatriacji ludności polskiej z dawnych Kresów, zarówno pod względem merytorycznym, jak i literackim.

Pozostaje wyrazić nadzieję, że publikacja zasłuży na uznanie wśród członków jury krajowych konkursów historycznych. Nie ulega wątpliwości, iż w pełni na to zasługuje jako dzieło źródłowe, kompletne, podejmujące ważny temat, a jednocześnie interesujące w lekturze nie tylko dla znawców i pasjonatów historii.

Damian Karol Markowski

Grzegorz Hryciuk, *Przesiedleńcy. Wielka epopeja Polaków, 1944–1946*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2023, ss. 664.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie, AAN
- Zespół 527 (Rejonowi Pełnomocnicy Tymczasowego Rządu RP ds. Ewakuacji Obywateli Polskich z USSR)
- Archiwum Wschodnie Ośrodka KARTA w Warszawie
- Dział Relacji
- Dział Kolekcji Osobistych
- Derżawnyj Archiw Ternopil'skoji Oblasti, DATO (Państwowe Archiwum Obwodu Tarnopolskiego w Tarnopolu)
- Zespół R-3445 (Okręg Armii Krajowej Tarnopol)

Wspomnienia, dzienniki, relacje

- Anczarski Józef, *Kronikarskie zapiski z lat cierpień i grozy w Małopolsce Wschodniej (1939–1946)*, oprac. J. Wołczański, Wydawnictwo bł. Jakuba Strzemię Archidiecezji Lwowskiej, Lwów–Kraków 1998.
- Kanas Jan, *Podolskie korzenie*, Norbertinum, Lublin 2002.
- Obertyn. *Opowieści o życiu miasteczka. Obertin. Opowidi pro żyttja miasteczka*, red. M. Jakimowicz, P. Zubowski, Ośrodek Pamięć i Przyszłość, Wrocław 2018.
- Polak Edward, *Baza „Topór” i sowieckie łagry. Wspomnienia z lat 1939–1956*, Wydawnictwo Narodowe Reduta, Świdnica 1991.
- Sobolewska Helena, *Pożegnanie z Ojczyzną*, „Głos Buczaczan” 1994, nr 4 (11).
- Wojtowicz Alojzy, Wojtowicz Antoni, *Kronika małej ojczyzny. W Lwowskim Okręgu AK-NIE-WiN, Zielonogórski Okręg Świątowego Związku Żołnierzy AK*, Zielona Góra 1992.

Opracowania

- Amar Tarik Cyril, *Okupacyjna codzienność we Lwowie (Lwów, Lemberg, Lwow) w czasie II wojny światowej: przemoc i jej spowszednienie*, [w:] *Przemoc i dzień powszedni w okupowanej Polsce*, red. T. Chinciński, Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, Gdańsk 2011.
- Applebaum Ann, *Iron Curtain. The Crushing of Eastern Europe 1944–1956*, London 2012.
- Bedóck Péter, *The City Left Behind: Changes in the Ethnic Composition of Vilnius During and After World War II*, „Central European Horizons” 2021, vol. 2, is. 1.
- Czerniakiewicz Jan, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948*, PWN, Warszawa 1987.
- Hryciuk Grzegorz, *„Ciężkie dni Lwowa”. Akcja masowych aresztowań we Lwowie w styczniu 1945 r.*, [w:] *Studia z historii najnowszej*, red. K. Ruchniewicz, B. Szaynok, J. Tyszkiewicz, Wrocław 1999.
- Hryciuk Grzegorz, *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne*, Książka i Wiedza, Warszawa 2000.
- Hryciuk Grzegorz, *Polityka władz radzieckich w sprawie wysiedlenia ludności polskiej ze Lwowa 1944–1946*, [w:] *Kresowianie na Górnym Śląsku*, red. B. Tracz, IPN, Katowice–Wrocław 2012.
- Hryciuk Grzegorz, *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2005.

- Hryciuk Grzegorz, *Przesiedleńcy. Wielka epopeja Polaków 1944–1946*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2023.
- Kaczyński Adam Rafał, *Sowietyzacja Wołynia 1944–1956*, IPN, Warszawa 2022.
- Markowski Damian Karol, *Anatomia strachu. Sowietyzacja obwodu lwowskiego 1944–1953. Studium zmian polityczno-gospodarczych*, IPN, Warszawa 2018.
- Markowski Damian Karol, *W cieniu Wołynia. „Antypolska akcja” OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943–1945*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2023.
- Weeks Theodore R., *A Multi-ethnic City in Transition: Vilnius’s Stormy Decade, 1939–1949*, „Eurasian Geography and Economics” 2007, vol. 47, no 2.
- Weeks Theodore R., *Population Politics in Vilnius 1944–47. A Case Study of Socialist-Sponsored Ethnic Cleansing*, „Post-Soviet Affairs” 2007, Vol. 23, No. 1.
- Weeks Theodore R., *Vilnius between Nations 1795–2000*, Illinois 2015.